

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻՆ ԸՆԾԱՅՎԱԾ ՄԱՆՐ ԵՐԿԵՐԸ

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն անկյունադարձային դեր կատարեց հայ ժողովրդի քրիստոնեացման գործում: Նրա անձն ու պատմական վաստակն անգնահատելի են Հայ եկեղեցու պատմության մեջ: 301 թ. Հայաստանում քրիստոնեության պետականացման և դրա հետ կապված իրողությունների պատմության մասին շատ է խոսվել, բայց Լուսավորչի անունով ավանդված գրական ժառանգությունը հիմնականում հայտնի է մասնագետներին:

Հայ մատենագրության մեջ Ս. Գրիգորի անունով մեզ են հասել մի շարք երկեր (տե՛ս Մատենագիրք Հայոց 2003. 7), որոնք էական ազդեցություն են թողել հայ քրիստոնեական մտքի հետագա զարգացման վրա: Թեպետ այդ երկերի հեղինակային պատկանելությունը բանասիրության մեջ կասկածի տակ է առնվել, բայց միայն Լուսավորչի անունը կրելը ցույց է տալիս այդ երկերի վայելած հեղինակությունը: Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով հայտնի են երկու հիմնական երկեր, ինչպես նաև այլ բնագրեր, որոնք հիմնականում առանձնանում են իրենց ճառախոսական բնույթով:

Ճառը հռետորական արվեստի, այսինքն՝ ճարտասանական կանոններով գրված ընդարձակ մի քարոզ է, որը եկեղեցական մատենագրության հնագույն ու կարևոր գրական տեսակներից մեկն է: Այն հանդիսավոր առիթներով ընթերցվում կամ արտասանվում էր ատյանում, եկեղեցում և այդ պատճառով էլ կոչվում էր ատենախոսություն, բանախոսություն:

Ինչպես ընդհանուր եկեղեցական գրականությունը, այնպես էլ մեր հին մատենագ-

րությունը հարուստ են եկեղեցական հայրերի ճառերով:

Գրերի գյուտից և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունից հետո մեր թարգմանիչ վարդապետները մեծ ուշադրություն են դարձնում նաև ճառերի թարգմանության վրա:

Կորյունը վկայում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը, իհարկե, նաև Սահակ Պարթևը, ստանում էին «բազում շնորհագիր մատենա զհարցն եկեղեցույ» և «գհայրապետացն սրբոց ճշմարիտ զիմաստութիւնն» և թարգմանելով տարածում էին Հայաստանում (Մովսես Խորենացի 1913. 242):

Ե դարում մեր թարգմանիչների ձեռքով հայերենի վերածված հույն և ասորի եկեղեցական հայրերի գրվածքների մեջ հիշատակվում են Աթանաս Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նյուսացու, Հովհան Ռակեբերանի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, Եփրեմ Ասորու և այլ եկեղեցական հայրերի ճառերի թարգմանությունները:

Ճառ են գրում նաև մեր եկեղեցու հայրապետներն ու վարդապետները, ինչպես Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպը, Եզնիկն ու Եղիշեն, Խորենացին ու Դավիթ Անհաղթը, Մանդակունին և ուրիշներ՝ հետագա դարերում (Հովհանու Մանդակունույ ճառք, Վենետիկ, 1860):

Սակայն, ըստ մեր վաղ շրջանի պատմիչների և մատենագիրների վկայության, Գրիգոր Լուսավորիչն է հանդիսանում ո՛չ միայն հայ հոգիների լուսավորիչը՝ «զմերոյ լուսաւորութեանցն լուսաւոր վերակացու»-ն, ինչպես նրան բնութագրել է Խորենացին, այլ նաև «մերոյ լուսաւորութեան նախաշաւիղ և նահա-

պետ»-ը, այսինքն հիմնադիրը մեր եկեղեցական մատենագրության (Մ.Խորենացի 1913. 247): Արդարև, մատենագրական հնագույն վկայությամբ՝ Լուսավորչին են ընծայվում, այլ գործերի շարքին, հատկապես կրոնական մեծ արժեք ներկայացնող երկու կարևոր աշխատություններ և մանր երկեր, որոնք իրենց բովանդակությամբ հիմք և աղբյուր են հանդիսացել մեր հետագա դարերի մատենագիրների և աստվածաբանների համար իրենց մատենագրական երկասիրությունների մեջ:

Այդ աշխատություններն են՝

1. **Յաճախապատում ճառք լուսավորք սրբոյ չորն մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսավորչի**
2. **Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի**
3. **30 կանոններ, կցված Նիկիայի 325 թ. Ա. Տիեզերածոհովի կանոններին**
4. **«Կանոն Սրբոյն Գրիգորի Պարթևի, դարձեալ յարցումն և պատասխանիք» երկը**
5. **«Մահմանադրութիւն կարգաց, ընկալեալ ի նահատակէն տեսոնէ Գրիգորէ, թարգմանեցաւ ի ձեռն Եզնկայ, հրամանաւ երանելոյն Մահակայ Եպիսկոպոսապետին Հայոց և նորին աթոռակցաց, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշումն վանաց» վանական սահմանադրությունը,**
6. **Ժամագրքի «Աստուած մեծ, հզօր և փառաւորեալ» մաղթանքը,**
7. **«Օրհնեալ է մարդասիրութիւն Քոյ, Տէր իմ» աղոթքը,**
8. **«Աղաչեմ զՔեզ» աղոթքը,**
9. **«Յորժամ յորոգայթ անկանի ոք» աղոթքը**
10. **Պատարագամատույցի մի խմբագրություն**

Առաջին երկուսին՝ «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորին» և «Յաճախապատում ճառք»-ին հայագիտության մեջ բազմիցս անդրադարձել են, բայց նրա անունով հայտնի մանր երկերը քիչ են ուսումնասիրվել: Այս-

պես՝ ստորև համառոտ կանոնադրական դրանց:

1. Կանոն սրբոյն Գրիգորի.

Հայոց Կանոնագրքի մեջ (Тигранян 1918: 32, նաև տե՛ս Կանոնագիրք հայոց 1964: 243-249), կան 30 կանոններ, որոնք կրում են Գրիգոր Լուսավորչի անունը: Լուսավորչի որդի Արիստակեսը ներկա էր Նիկիայի Ա տիեզերածոհովին. իր հետ բերել էր այդ ժողովի դավանաբանական բանաձևերը (հավատաբանքը): Լուսավորչի դրանց կցել է ևս 30 կանոններ: Այս հարցին անդրադառնալով՝ Մովսես Կաղանկատվացին գրում է. «Մեր հայրերը ընդունեցին Սուրբ Գրքից՝ Հին ու Նոր Կտակարաններից, Սուրբ Գրիգորի, Նիկիայի երեք հարյուր տասնութի... միջոցով» (Մովսես Կաղանկատուացի 1969. 93):

Հովհաննես Դրասխանակերտցու մոտ ևս կա վկայություն Արիստակեսի կողմից Նիկիական ժողովի կանոնները բերելու, ինչպես նաև Լուսավորչի լրացումների մասին. «Իսկ ապա մերն Արիստակես դարձեալ անտի բերելով ընդ իւր զարժանընկալն քսանական կանոնեալ զգլուխս ի ժողովոյն, ընդ որ յաւետ իւրախլեալ Սրբոյն Գրիգորի՝ յաւելոյր այլ եւս գլուխս ի նոյն ի զգուշութիւն վիճակելոյ իւրոյ» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի 1912. 41): Մասնագետների կարծիքով Դ դարի բանավոր ավանդությունը գրի է առել Մահակ կաթողիկոսը և վերագրել Լուսավորչին (Կանոնագիրք հայոց 1964. 594, տե՛ս նաև Վարդանյան 1999), ինչպես ընդունված է ասել ավանդաբար՝ հետևելով Մ.Օրմանյանին (Օրմանյան 1959. 103): Մինչդեռ այդ կանոնները, անկասկած, գրված էին հունարենով, և Մահակ Պարթևը կարող էր այն թարգմանել և խմբագրել: «Այդպես մտածելու համար... պետք է նկատի առնել այն կարևոր փաստը, որ Գրիգոր Լուսավորչին պատկանող մի սահմանադրության հունարենից թարգմանված լինելու մասին կա

որոշակի վկայություն» (Խաչիկյան 1973. 27, նույնը, 1995. 33): Դրան դեռ կանդրադառնանք քիչ հետո, իսկ այստեղ պետք է հիշատակել ևս մի անտոլոգիկ վկայություն հենց Նիկիական հավելվածից, որ լրիվ կերպով վերագրված է «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի՝ յավելումն Նիկիական», կամ փոքր-ինչ այլ կերպ (Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց 1964. 594), որտեղ 4-րդ կանոնի տակ կարդում ենք. «... որք երթան ի տունս հեթանոսաց եւ ուտեն եւ խմեն անխտիր, Գ (3) ամ արտաքոյ ապաշխարեսցեն» /էջ 245/: Այս կանոնն իր բովանդակությամբ համապատասխանում է IV դ. պատմամշակութային համատեքստին: Այն ժամանակավրեպ է V դ. համար, որովհետև V և հետագա դարերից ունենք հեթանոսական սովորությունների մնացուկներ, բայց ոչ նման զանգվածային իրողություն, ինչպես ձևակերպված է կանոնի մեջ: Իսկ ինչ վերաբերում է IV դարին, ապա տարօրինակ է թվում կանոնի արգելքը՝ չերթալ հեթանոսների տները: Չէ՞ որ հեթանոսների տներ այցելելը պարտադիր պայման է անհատապես քրիստոնեական ուսմունքը նրանց քարոզելու և դարձի բերելու համար: Արգելելու դեպքում հավանաբար չէինք ունենա Ներսես Մեծի օրոք քրիստոնեության վերջնական հաստատման փուլը Հայաստանում: Նշանակում է բնագիրը պետք է կարդալ ավելի ճիշտ, համաձայն մի ընթերցվածքի, որով ասվում է. «...որք երթան ի տունս հեթանոսաց...»: Այս դեպքում հակասությունը վերանում է, և կանոնի մեջ արտացոլված երևույթը լիովին տեղավորվում է IV դ. I կեսում և իրավացիորեն վերագրվում Գրիգոր Պարթևին, ինչպես հակված է ասելու հայագետ Լ. Խաչիկյանը. «Պարզ նշմարվում է, որ (կանոնները – Ն.Պ.) շարադրված են ոչ վաղ անցյալում քրիստոնեություն ընդունած մի միջավայրում, ուր դեռևս մեծ ազդեցություն ունեն կախարհները... ուր...թաղման ժամանակ կա-

տարվում են հեթանոսական ծեսեր («կոծ դնեն...զհերս խզեն... զճակատս հարկանեն»), ուր կան դեռևս մեծ թվով հեթանոսներ, որոնց նկատմամբ քրիստոնյաներից շատերը շարունակում են ունենալ բարիդրացիական բնականոն հարաբերություններ («...որք երթան ի տունս...») (Խաչիկյան 1995. 33): Միայն թե հայագիտության մեծ երախտավորը չի նկատել հակասությունը:

Կանոնները վերաբերում են վաղ միջնադարյան Հայաստանի եկեղեցական, հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտներին և դրսևորում են դարաշրջանի իրավական գիտակցության տարբեր կողմերն ու շերտերը:

Կանոնք Ս. Գրիգորի Պարթևի կանոնները կարծես շարունակում են «Սահմանադրութիւն կարգացը» և ուսումնասիրված չեն հայագետների կողմից¹:

Վերջիններս հիմնականում քննության նյութ են դարձրել Լուսավորչի անվանակիր 30 կանոնները: Հաշվի առնելով «Սահմանադրութիւն կարգաց» երկի տեղեկությունը հույների և հռոմեացիների վերաբերյալ՝ կարելի է եզրակացնել, որ մեր կանոնները գրվել են V դարի առաջին կեսին՝ 431 թ. հետո, քանի որ այստեղ կիրառված է «Աստվածածին» եզրը, որը ուժի մեջ մտավ 431 թ. Եփեսոսի տիեզերածողովից հետո: Կանոնները, փաստորեն, ներկայացնում են Հայ եկեղեցու բարեպաշտական հնագույն սովորություններից մեկի՝ մատաղի նկարագրությունը: Դրա կարևորության մասին է վկայում այն փաստը, որ մատաղի վերաբերյալ Աշոտ իշխանի հարցումին

¹ Հայոց կանոնագիրք բովանդակող Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի թիվ 659 ձեռագրում այս բնագիրը (Կանոնագիրք հայոց ԽԱ-ԽԴ հոդվածներ) զետեղված է «Կանոն Լուսավորչին» անվան տակ: Ա. Մխիթարյանցը, ինչպես երևում է, հետևելով ձեռագրային ծանուցմանը, կանոնական հոդվածների այս ենթախումբը ևս բերում է «Կանոնք Ս. Գրիգորի Պարթևի» անվան ներքո. տե՛ս Մխիթարեանց 1874. 31-32:

ի պատասխան՝ Սահակ Մռուտ վարդապետը (IX դ.) վկայակոչում է Գրիգոր Լուսավորչի սահմանումը. «Մուրբն Գրիգոր սահմանեաց զիրաւունս եկեղեցոյ եւ զհաս քահանայից, յորժամ գտունս Հայոց լուսաւորեաց, նոյնպէս եւ վասն մատաղի, քանզի զպատարագ գոհիցն, զոր յաւղեաց կոռցն մատուցանէին, հրամայեաց զայն Աստուծոյ մատուցանել, եւ զի սրբոյ Լուսաւորչին է հրամանս, մեծ ամբարշտութիւն է թողուլ գտանն առանց մատաղի, զի որպէս ասէ սուրբ Սահակ, քանզի Հայք ոչ ողջակէզս գոհից ըստ հին արինացն մատուցանեն ... այլ յանուն Աստուծոյ Հայք զենուն զարջառս եւ զոչխարս, եւ վայելեն աղքատաւք, զԱստուած փառաւորեն եւ գտանն մեծարեն ըստ հրամանի սրբոյն Գրիգորի...» (տե՛ս Վարդան Այգեկցի 1998. 288-289):

Լուսավորչին վերագրված 30 կանոնների մեջ չկա ազգային վերաբերող այս կանոնը: Խոսքը վերաբերում է միայն «Սահմանադրութիւն կարգաց»-ի շարունակություն հանդիսացող այս կանոնին (Պարթարյանց 1873. 444, տե՛ս նաև Կանոնագիրք հայոց 1964. 399-402):

2. Մ. Գրիգորի Պարթևի դարձեալ հարցումն եւ պատասխանիք

Ի թիվս բազմաթիվ հեղինակների այլևայլ երկերի՝ Եզնիկ Կողբացու օգտագործած աղբյուրներից մեկն էլ եղել է «Հարցումն և պատասխանիք Մ. Գրիգորի Պարթևի» խորագրով պահպանված փոքրածավալ, բայց շատ արժեքավոր գրվածքը՝ ձեռագրերում վերագրված Մ. Գրիգոր Լուսավորչին (Խաչատրյան, Քյոսեյան 2003. 45): Եզնիկի այդ աղբյուրի մասին նախ գրել է մեծանուն միջնադարագետ Ն.Ադոնցը (1920-ական թթ.) (տե՛ս Ադոնց 2006. 169-184), իսկ ավելի հիմնավոր՝ անվանի հայագետ Լ.Խաչիկյանը: Այժմ արդեն որոշակի է, որ Եզնիկն իր աշխատության առաջին գրքի ԺԵ-ԻԷ հատվածները (ըստ վենետիկյան 1826

թ. հրատարակության) շարադրելիս օգտվել է ժողովրդական կենդանի միջավայրից առած նյութերից՝ իբրև աղբյուրի դիմելով Գրիգորի Պարթևի հիշյալ աշխատությանը: Խաչիկյանի սկզբնական ենթադրությամբ՝ «Հարցումի» հեղինակը Մեսրոպ Մաշտոցն է (Խաչիկյան 1995. 57-71, 85-91), սակայն, այդ հողվածից մոտ տասը տարի անց (1973 թ.) նա հնարավոր է համարել, որ այս երկը միայն խմբագրվել և հայացվել է Մաշտոցի կողմից, ուստի իրական հեղինակը եղել է Մ. Գրիգորը (Խաչիկյան 1995. 35): Ավելի լավ է մեջբերել Լ.Խաչիկյանին. «Գրիգորի Պարթևին վերագրված «Հարցումը» որպես հայ մատենագրության երախայրիք» մեր հողվածում, ելնելով անվիճելի այն իրողությունից, որ Եզնիկն իր ձեռքի տակ է ունեցել այդ բնագիրը, այն համարել էինք հայ ինքնուրույն մատենագրության ցարդ հայտնի հուշարձաններից մեկը՝ կարծելով, որ Մեսրոպ Մաշտոցն է նրա հավանական հեղինակը... Գրերի գյուտից առաջ օտարալեզու հայ գրականության առկայության մասին գոյություն ունեցող նյութերի համախմբումից հետո այլևս չենք տեսնում որևէ պատճառ՝ կասկածի տակ առնելու քննարկվող գրվածքի խորագրի ուղղակի վկայությունը այն Գրիգորի Պարթևի կողմից շարադրված լինելու մասին (Խաչիկյան 1995. 35): Նման եզրահանգման համար Լ.Խաչիկյանն ունեցել է ոչ միայն տրամաբանական, այլև բնագրագիտական հիմք, որը նա ներկայացնում է «Հարցումն տեառն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի առ Եպիփան Միայնակեաց» գրվածքի հետ համեմատելով: Պարզվում է, որ IV դ. երկրորդ կեսին հայ ժողովրդական հավատալիքներում ու պատկերացումներում պահպանված ոգիների մասին Ներսես Մեծի հարցին ի պատասխան Եպիփանը, ով Հայաստանի հույն հոգևորականներից էր, մեջ է բերում Գրիգոր

Պարթևի «Հարցմունքի» 14-րդ կետը, որ նույն հարցին է վերաբերում.

Գրիգոր Պարթև Եպիփան Միայնակեաց

Նախ զայն տեսցուք, թե գոն այլ Նախ զայս պարտ է գիտել, զի ոչ արարածք բանաւորք քան զհրեշտակս այլ բավական արարածք գոն եւ զմարդիկ եւ զդէս... քան զհրեշտակս եւ զմարդիկ...

Վերջում Լ.Խաչիկյանն իրավամբ նշում է, որ նկատվող բնագրական տարբերությունները հավանաբար առաջացել են այն պատճառով, որ «գույգ բնագրերը տարբեր անձնավորությունների կողմից հունարենից թարգմանվել են հայերեն» իրարից անկախ (Խաչիկյան 1995. 35):

Այս բավականին հետաքրքիր երկը Գրիգոր Լուսավորչի և հրեշտակի երկխոսություն է, որը վերաբերում է անդրշիրիմյան աշխարհին: Այն հրեշտակաբանության մասին ամենավաղ երկերից մեկն է: Պետք է նշել, որ պատմիչներից և ոչ մեկը չի հիշատակել այն: Երկի մասին իրենց աշխատություններում գրել են Աբել արքեպիսկոպոս Պարթարյանցը (Պարթարյանց 1873. 408-409), Նիկողայոս Մառը (Մառ 1898. 301-302), Բարսեղ Սարգիսյանը (Սարգիսեան 1898. 468) և Լևոն Տեր-Պետրոսյանը (Տեր-Պետրոսյան 1993. 29): Ուշագրավ են Մառի և Սարգիսյանի կարծիքները: Ինչպես նկատում է Բ. Սարգիսյանը, հրեշտակի հետ այս հարցուպատասխանն իր վրա որոշակիորեն կրում է Եզրի Գ գրքի ազդեցությունը: «Հարցաքննութիւն Եզրի մարգարէին ընդ հրեշտակն Տեառն վասն հոգւոց մարդկան» խորագրով այս երկը համեմատելով Մ. Գրիգորի խնդրո առարկա հարցուպատասխանի հետ՝ նա եզրակացնում է. «Ահա այս համեմատութենէն յայտնապէս կը տեսնուին, բաց ի գաղափարական նոյնութենէն, որ կատարեալ է, նոյն իսկ այնպիսի բառական նմանութիւններ, որոնք դիպուածով եղած չեն,

այլ մէկուն՝ միւսին հետեւողութեամբ միայն՝ (Սարգիսեան 1898. 469): Գիտնականը, ցավոք, ենթադրում է, թե Մ. Գրիգորի հարցուպատասխանը ստեղծվել է ԺԲ դարից ոչ շուտ (Սարգիսեան 1898. 472):

Մառը ևս անդրադարձել է Գրիգոր Լուսավորչի անունով հայտնի հարցուպատասխանին: Ըստ նրա (անգիտանալով Եզրի մասին)՝ այդ երկի համար կարևոր սկզբնաբյուրներ են եղել Մարիամ Աստվածածնի և Սուրբ Մակարի Տեսիլքները (Մառ 1898. 303): Արդ, հենվելով Մառի տված այն տեղեկության վրա, ըստ որի՝ Գրիգորի հարցաքննությունը հայտնի է նաև վրացերեն թարգմանությամբ, Սարգիսյանն ենթադրաբար եզրակացնում է, թե Գրիգոր Լուսավորչին «ընծայուած հարցաքննութեան սկզբնագիրն ոչ հայերէն լեզուով գրուած էր եւ ոչ այլ Գրիգորի անունը կը կրէր իւր վերայ, այլ ասորի կամ պարսիկ լեզուով, եւ Եզրի կամ բոլորովին այլ մակագրութեամբ: Այդ սկզբնագիրն շատ կը տարբերէր՝ մեր ձեռքը հասած Եզրի եւ Գրիգորի հարցաքննութիւններէն եւ համեմատութեամբ աւելի ազատ էր քրիստոնէական ներածութիւններէն» (Սարգիսեան 1898. 473):

Չվիճարկելով այս տեսակետը՝ մենք հակված ենք ենթադրելու, որ այդ երկը շարադրված է հայ իրականության մեջ, քանզի նրանում առկա սուրբգրային քաղվածքները համապատասխանում են Աստվածաշնչի հայերեն կանոնական թարգմանությանը: Մենք ուսումնասիրեցինք այն Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N 11, 39, 2546, 2650, 2890, 3050, 3081, 3246, 4525 ձեռագրերով, բայց արդյունքը կներկայացնենք այլ տեղ՝ թեմայից չջեղվելու համար: Կարևորն այն է, որ արդի գիտական մակարդակը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ երկը գրվել է հունարեն՝ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, թարգմանվել և խմբագրվել է հայերեն՝ Մաշտոցի կողմից:

3. Սահմանադրութիւն կարգաց.

Այս երկը բաղկացած է 2 մասից: Առաջինը վերագրված է Գրիգոր Լուսավորչին, երկրորդը համարվում է Սահակ կաթողիկոսի հավելումը: Հայոց կանոնագրքում ԼԶ-Խ հոդվածներով ներկայացվող այս միավորը Ա. Մխիթարյանը բերում է Գրիգոր Լուսավորչի անունով (Տե՛ս Մխիթարեանց 1874. 25-32): Ի մտի ունենալով այն հանգամանքը, որ «Սահմանադրութիւն կարգացը» ունի երկու խորագիր՝ մեկը սկզբում, մյուսը՝ վերջում՝ իբրև հիշատակարան (ուր համառոտիվ խոսվում է թարգմանության մասին)՝ Վ.Հակոբյանը ենթադրում է, որ «միայն այս ենթախումբը՝ ԼԶ-ԽԳ հոդվածները, սակայն ոչ այս ծավալով, այլ համառոտ, եղել է հունարեն, Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ, որը հետագայում՝ V դարում, թարգմանվել է հայերենի: Մեզ հասած «Սահմանադրութիւն կարգացի» վերջում պահպանված հիշատակարանի խորագրի ներքո կարդում ենք. «Սահմանադրութիւն կարգաց ընկալեալ ի նահատակէն տեառնէ Գրիգորէ թարգմանեցաւ ի ձեռն Եզնկայ հրամանաւ երանելոյն Սահակայ եպիսկոպոսապետին հայոց և նորին աթոռակեաց թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի եւ որոշումն վանաց»: Ս. Գրիգորի հունարեն գրած սահմանադրությունը Սահակ Պարթևի կարգադրությամբ թարգմանել է Եզնիկ Կողբացին, որից հետո Սահակ կաթողիկոսը լրացրել, ընդարձակել և ճոխացրել է դրանք և որպէս կանոնական շրջաբերական ուղարկել տեղերը»²:

² Կանոնագիրք հայոց, հտ. Ա, էջ 626: Ի դեպ, հայագիտության մեջ Սահակ Պարթևի կանոնների վավերականությունը համարվել է կասկածելի. տե՛ս **Յ.Գաթրճեան**, Սրբազան Պատարագամատոյցը հայոց, աշխատակցութեամբ **Յ. Վրդ. Տաշեանի**, Վիեննա, 1897, էջ 141, ծնթ. 103, էջ 231, ծնթ. 38, էջ 323, 733, նաև՝ **Ն. Ակիներեան**, Ս. Սահակին վերագրուած կանոնները, «Հանդէս մատուցեալ», 1946, էջ 48-70, 1947, էջ 1-25:

Պետք է նշել, որ երկի մասին չկա ոչ մի պատմական ակնարկ: Առաջին հատվածը իրենից ներկայացնում է եկեղեցու՝ որպէս քարեղեն շինության, գաղափարի մերժումը. «Քանզի ոմանք կարծեցին տգիտութեամբ այլ գոմն Եկեղեցի ասել Կոչարան, եւ այլ գոմն Վանս. եւ տխմար բանիւք իւրեանց կամեցան կոչիւ, հերձուածս մուծանել ի միաբանութիւն հաւատոյ...» (Պարթարյանց 1873. 442): Վերը նշվածից արդէն պարզ երևում է այս տեքստի հիմնական բովանդակությունը: Խոսքը վերաբերում է եկեղեցու նվիրապետական կառուցվածքին. «Արդ զինչ իմանայցեմք ասելն զՊետրոս Վեմ. միթէ որպէս զմի ոք ի քարա՞նց. քաւ լիցի. այլ մարդ բանաւոր եւ զլուխ առաքելական դասուն...» (Պարթարյանց 1873. 442): Հեղինակը տալիս է եկեղեցու «ստորաբաժանումները»՝ ըստ Պողոս առաքյալի խոսքի ընդդէմ աղանդավորների, որոնք ժխտել են եկեղեցու նվիրապետական կառույցը: Այն, որ հերձվածողների տակ հեղինակը չի հասկացել քաղկեդոնականներին, երևում է հույներին և հռոմեացիներին որպէս քրիստոնյա օրինակ բերելուց: Դա կարող է վկայել, որ այս հատվածը գրվել է շատ վաղ, այսինքն՝ V դարի առաջին կեսին: Խոսքը վերաբերում է մի աղանդավորական շարժման, որը ժխտել է եկեղեցու նվիրապետական կառույցը և «եկեղեցի» ասելով հասկացել լոկ շինությունը: V դարի սկզբին Հայաստանում լայն տարածում էր գտել մծղնեական շարժումը՝ ուղղված եկեղեցու դեմ: 444 թ. այդ կապակցությամբ գումարվեց Շահապիվանի ժողովը, որը դատապարտեց նրանց չարափառ ուսմունքը (Տեր-Մինասյան 1968. 64-67): Քանի որ Շահապիվանի ժողովից հետո անիմաստ կլինէր նման երկ գրելը, ապա ենթադրում ենք, որ այն գրվել է Սահակ Պարթևի ժամանակ: Դա է հաստատում նաև երկի մաս կազմող՝ Գրիգոր Լուսավորչին վերագրված կանոնը, ուր օգտագոր-

ծված է Աստվածածին պատվանունը, որը գործածության մեջ մտավ 431 թ. Եփեսոսի ժողովից հետո: Այսպիսով, այս երկը և Կանոնքը գրվել են 431-444 թթ. ընկած ժամանակահատվածում, իսկ եթե կապենք Սահակի անվան հետ, ապա գրվել է 431-439 թվականի միջև:

4. Աստուած մեծ, հզօր և փառաւորեալ.

Ժամագրքի այս մաղթանքի վերաբերյալ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը նշել է «Իսկ Աստուած մեծ» քարոզի վրա կարդացած մակագիրը. «Ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն մերմէ առաքեալ, աւելի լաւ կը լինէր՝ Վասն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ասացեալ կարդալ, այնչափ հեռու կը գտնենք Լուսաւորչի ժամանակին մէջ... քարոզի մը յօրինուածը, զի այս ձեւի սկզբնաւորութիւն ալ հետագա դարերու կը պատկանի: Լուսաւորչին կարողութենէն հեռու չենք գտներ գրական արդիւնքները, վասն զի կ'ընդունենք թէ լաւ յունական զարգացում ստացած Փիլիպիանոսի ձեռքին տակ, բայց ոչ երբէք հայ գրութեամբ զարգացած մընք որ տակաւին գոյութիւն չունէր» (Օրմանյան 1959. 8): Այս երկն ունի ծիսական նշանակություն: «Աստուած մեծ, հզօր և փառաւորեալ» մաղթանքը, ըստ ավանդության, երգվել է Սուրբ Հովհաննէսի և Սուրբ Գայանէանց աճյունները վկայարանների մեջ ամփոփելիս:

5. Աղաչեմ զՔեզ.

Այս աղոթքն ունի բարոյաբանական ուղղվածություն: Ինչպես երևում է, այն վաղ շրջանի ծնունդ է, քանի որ այստեղ չկան ընդհանուր մաղթանքներ «Աստուածածնի» անու-

նով: Ելնելով բոլոր նշաններից՝ պետք է ենթադրել, որ այս աղոթքը գրվել է բավականին վաղ, քանզի նրանում բացակայում են այն բոլոր եզրերն ու մաղթանքները («Աստուածածին», «Աստուածածնի բարեխօսութեամբ» և այլն), որոնք կանոնացվեցին Եփեսոսի Գտիեզերաժողովի կողմից:

6. Յորժամ յորոզայթ անկանի որ.

Այս աղոթքը, նախորդի պես ավանդության համաձայն, կրում է Գրիգոր Լուսավորչի անունը և, հիրավի, ստեղծվել է վաղ շրջանում, որովհետև այստեղ «բարեխօսութեամբ սրբոց»-ի մեջ բացակայում է «Աստվածածնի» հավելումը: Աղոթքը բաղկացած է 4 հատվածներից՝ հիմնականում արտահայտելով մարդ-Աստված անդրանցական կապը:

7. Պատարագամատույցի մի խմբագրություն

Լուսավորչին ընծայվող այս «Պատարագամատույցը» (Աճառյան 1968. 349) իրականում պատկանում է Ս. Բարսեղ Կեսարացուն: Այն հունարենից թարգմանվել է հավանաբար V դարում:

Վերջում փաստենք, որ Գրիգոր Լուսավորիչը հանդիսանում է մեր եկեղեցական մատենագրության առաջին հեղինակը, իսկ նրա մատենագրական ժառանգությունը իր կարևորությամբ ուրույն ու արժեքավոր տեղ է գրավում հայ մշակույթի գանձարանում:

ՄԵՋԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀՂՎԱԾ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ադոնց, Ն. (2006) Երկեր, հտ. Բ, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, էջ 680:

2. Ակինեան, Ն. (1946) Ս. Սահակին վերագրուած կանոնները, «Հանդէս ամսօրեայ», էջ 48-70, 1947, էջ 1-25:
3. Աճառյան, Հ. (1968) Հայոց գրերը, Երևան, Հայաստան, էջ 399:

4. Գաթրճեան, Յ. (1897) Սրբազան Պատարագամատոյցք հայոց, աշխատակցութեամբ Յ. վրդ. Տաշեանի, Վիեննա, էջ 746:
5. Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության (2003) էջմիածին, աշխատասիրությամբ Պ. Խաչատրյանի և Հ. Քյոսեյանի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, էջ 808:
6. Խաչիկյան, Լ. (1973) Օտարալեզու հայ գրականությունը IV դարում, (Ներսես Պարթևի և Եպիփանի նորահայտ «Հարցման» առիթով), Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, էջ 27-51:
7. Խաչիկյան, Լ. (1995): «Աշխատություններ», հտ. Ա, Երևան, էջ 72-84:
8. «Կանոնագիրք հայոց», աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, հտ. Ա, , (1964): Երևան 742 էջ:
9. Մառ, Ն. (1892): Ամառնային ուղեւորութիւն դէպ ի Հայս, «Հանդէս ամսօրեայ», էջ 301-302:
10. Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա, (ե դար), Անթիլիաս, 2003, 1288 էջ:
11. Մխիթարեանց, Ա. (1874): Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հանդերձ կանոնադրութեամբք ի պէտս ժառանգաւորաց, Վաղարշապատ, էջ 159:
12. Մովսէս Խորենացի (1913): Պատմություն հայոց, Տփղիս, էջ 396:
13. Մովսէս Կաղանկատուացի (1969): Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, աշխ., թարգմ. և ծանոթ. Վարազ Առաքելյանի, Երևան, էջ 321:
14. Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ, Պատմութիւն Հայոց (1912): Թիֆլիս, էջ 427:
15. Պարթարյանց, Ա. (1873): Մահմանադրութիւն կարգաց..., «Արարատ», էջ 408-442:
16. Սարգիսեան, Բ. (1898): Ուսումնասիրութիւնք Հին Կտակարանի անվաւեր գրոց վրայ, Վենետիկ, էջ 486:
17. Վարդան Այգեկցի (1998): Գիրք Հաստատութեան եւ Արմատ Հաւատոյ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., էջ 448:
18. Վարդանյան, Ռ. (1999): Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դդ) Երևան, էջ 647:
19. Տեառն Յովաննու Մանդակունոյ Հայոց հայրապետի ճառք (1860): Բ տպագրություն, Վենետիկ, էջ 219:
20. Տեր-Մինասյան, Ե. (1968): Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, էջ 239:
21. Տեր-Պետրոսյան, Լ (1993): Դասեր հայ եկեղեցական մատենագրությունից (Ե դար), Սոչի, էջ 80:
22. Օրմանյան, Մ. (1959), Ազգապատում, հտ. Ա., Պեյրութ, էջ 103:
23. Тигранян, С. (1918), Древнеармянская книга канонов, СПб, 182 с.

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻՆ ԸՆԾԱՅՎԱԾ ՄԱՆՐ ԵՐԿԵՐԸ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում անդրադարձել ենք հայ մատենագրության մեջ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով մեզ հասած երկերին, որոնք էական ազդեցություն են թողել հայ քրիստոնեական մտքի հետագա զարգացման վրա: Թեպետ այս երկերի հեղինակային պատկանելությունը բանասիրության մեջ կասկածի տակ է առնվել, բայց միայն Լուսավորչի անունը կրելը ցույց է տալիս այդ երկերի վայելած հեղինակությունը: Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով հայտնի են երկու հիմնական երկեր՝ «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի» և «Յաճախապատում ճառք»ը, ինչպես նաև այլ բնագրեր:

«Յաճախապատում ճառք» և «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի» աշխատություն-

ներին հայագիտության մեջ բազմիցս անդրադարձել են, բայց նրա անունով հայտնի մանր երկերը քիչ են ուսումնասիրվել: Այս հոդվածում վեր են հանվել այդ երկերի բովանդակային առանձնահատկությունները և շեշտվել բացառիկ կարևորությունը հայ մշակույթի մեջ:

Հանգուցային հասկացություններ. հայ մատենագրություն, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, «Յաճախապատում ճառք», «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի», հեղինակային պատկանելություն, ժողովրդական հավատալիքներ, դավանաբանական բանաձևեր, բովանդակային առանձնահատկություններ, բացառիկ կարևորություն:

Nelly PETROSYAN

THE SMALL WORKS OFFERED TO ST. GREGORY THE ILLUMINATOR

ABSTRACT

The article referred to the literature St. Gregory the Illuminator named extant works, which affected the further development of Christian thought. Though the author has taken ownership of Philology in doubt, but the Illuminator works that bear the name indicates enjoyed the reputation. St. Gregory the Illuminator's two main works are known: "Catechism of Saint Gregory" and "Faitful Speech" in other texts.

"Faitful Speech" ("Hachakhatum chark") and "Catechism of Saint Gregory" armenology has

repeatedly referred to the works, but her name is little known small works are studied. This article has been withdrawn and stressed that features exclusive content works the importance of culture.

Key concepts: Armenian literature, S. Gregory the Illuminator, "Faitful Speech", "Catechism of Saint Gregory." the author's identity, folk beliefs, dogmatic formulas, content features, exceptional importance.

НЕБОЛЬШИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ПРИПИСЫВАЕМЫЕ ГРИГОРИЮ ПРОСВЕТИТЕЛЮ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены сочинения армянского книгописания, дошедшие до нас в авторстве Св. Григория Просветителя, оказавшие существенное влияние на последующее развитие армянской христианской мысли. Хотя авторская принадлежность этих сочинений в филологии поставлена под сомнение, но только тот факт, что они дошли до нас под именем Просветителя, демонстрирует авторитет, которым они пользуются. В авторстве Св. Григория Просветителя известны два основных сочинения – «Догматика Святого Григория» и «Многovesщательные речи», а также другие рукописи.

Работы «Многovesщательные речи» и «Догматика Святого Григория» были многократно изучены в арменоведении, но известные под его авторством небольшие произведения иссле-

дованы мало. В данной статье выявлены содержательные особенности этих сочинений и подчеркнута их исключительная важность в армянской культуре.

Ключевые понятия: армянское книгописание, Св. Григорий Просветитель, «Многovesщательные речи», «Догматика Святого Григория», авторская принадлежность, народные верования, догматические формулы, содержательные особенности, исключительная важность.